

ЛЮБЧУК Н. В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ ФРАГМЕНТ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ “МИСЛЕННЯ” У СУЧАСНИХ НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ: КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті проаналізовано співвідношення фразеологічного фрагменту семантичного поля “мислення” у німецькій та українській мовах. Розроблено класифікацію фразеологізмів за ономасіологічним принципом. Зіставлено закономірності знакової переінтерпретації усталених словосполук української та німецької мов.

Ключові слова: фразеологізм, семантичне поле, ономасіологічний, когнітивний, відповідник.

В статье проанализировано соотношение фразеологического фрагмента семантического поля “мышление” в немецком и украинском языках. Разработана классификация фразеологизмов по ономасиологическому принципу. Сопоставлены закономерности знаковой переинтерпретации устойчивых словосочетаний украинского и немецкого языков.

Ключевые слова: фразеологизм, семантическое поле, ономасиологический, когнитивный, соответствие.

The article analyses the correlation of the phraseological fragment of the semantic field “thinking” in German and Ukrainian. The classification of idioms by the onomasiological principle is worked out. Regularities of the symbolic reinterpretation of set expressions in German and Ukrainian are compared.

Key words: idiom, semantic field, onomasiological, cognitive, analogue.

Актуальність теми дослідження зумовлена посиленням інтересу до дослідження фразеології з позицій психокогнітивного та етнокультурного підходів.

За О. Потебнею єдність мови є “не лише найкращою, але й вірною, єдиною прикметою, за якою ми впізнаємо народ, і разом з тим є тією єдиною, незамінною нічим і неодмінною умовою існування народу” [1:187]. Національно-культурні стереотипи визначають критерії оцінок, для передавання яких кожна мова має свій набір слів і висловів. “Як етнокультурна ознака, оцінка виступає виявом активних реакцій на навколишній світ. Індивідуальні (часткові) емоції переростають у колективну (загальномовну) експресію, що характеризується відповідною шкалою оцінності – нульовою, позитивною, негативною, негативно-позитивною” [2:46]. Найвиразніше оцінки проявляються у фразеології. Усталені вислови фіксують саме те найважливіше, що було продиктоване досвідом народу, відображають його обряди, звичаї, традиції, побут. “Фразеологія як продукт мовного семіозису зберігає й

репродукує цю етнічну онтологію і категоризацію, тому аналіз фразеологічної концептуалізації світу сприяє поглибленню знань про семантику, синтактику і прагматику мови в цілому, їхній зв'язок з етносвідомістю та культурою” [3:144].

Сьогодні віддзеркалення етнічної свідомості, менталітету, національного характеру, матеріальної і духовної культури народу в мові стало предметом вивчення етнолінгвістики. Проте дослідження проводяться здебільшого на базі однієї мови. Для контрастивних досліджень характерне зіставлення фразеологічних одиниць різних мов на рівні семантики, граматичної структури. Зіставлення ж фразеологічних одиниць і груп з погляду психокогнітивного і етнокультурного дало б змогу виявити міру міжмовної відповідності та особливості концептуалізації світу в різних мовах.

Одним з прикладів відображення таких особливостей є фразеологізми семантичного поля “мислення”.

Метою дослідження є когнітивно-ономасіологічний аналіз українських і німецьких фразеологізмів семантичного поля “мислення”, зіставлення закономірностей знакової переінтерпретації усталених словосполук обох мов.

Об'єктом дослідження є німецькі та українські фразеологізми семантичного поля “мислення”.

Предметом – особливості репрезентації категорії “мислення” у німецьких та українських фразеологізмах.

Матеріалом дослідження були німецькі й українські фразеологічні словники.

Наукова новизна дослідження полягає у встановленні спільного й відмінного у фразеологічному фрагменті семантичного поля “мислення” у сучасних німецькій та українській мовах, зіставлено етнічні стереотипи, що лягли в основу оцінних характеристик.

Розум, мислення завжди були тими категоріями, які різні народи вважали основоположними. Рівень розумового розвитку, здатність мислити дають змогу об'єктивно сприймати, аналізувати й оцінювати події і явища, реагувати на сказане іншими й доносити свою думку до інших; вони лежать в основі соціального й технічного прогресу. Саме тому в усіх мовах з'явилися численні лексичні й фразеологічні одиниці на позначення оцінки розумового рівня окремих осіб. Такі фразеологізми утворюються, як правило, у кожній мові незалежно, що дає підстави деяким науковцям стверджувати, що відтворення цих

одиниць за допомогою відповідників часто призводить до втрати експресивності, оскільки одиниці-відповідники мають різну виражальну силу або вживаються у різних ситуаціях [4:224–226].

Зіставлення ономасіологічно структурованих фразеологічних полів двох чи більше мов дає змогу виявити спільне й відмінне у закономірностях фразеологічної номінації, визначити інваріантні моделі мотивації. Дещо складніше визначити стилістичне забарвлення фразеологічних одиниць. Це зумовлено тим, що німецькі словники [6–12] досить часто подають різні позначки для однієї й тієї самої одиниці. В українських словниках [13–18] розмовний стиль взагалі не позначається: “Відсутність ремарки після фразеологізму (чи його значень) засвідчує його стилістичну нейтральність або приналежність до розмовного стилю літературної мови” [13:7]. Тому досить часто доводиться керуватися власним відчуттям мови, зважаючи на те, що переважна більшість фразеологізмів належить до розмовних [5:86]. Інколи стилістичне забарвлення фразеологізму можна визначити на основі стилістичного забарвлення його компонентів (наприклад, *einen Dreck von etwas verstehen* (вульг.): *Dreck* – грубо у значенні “нічого”, “анітрохи”) або на основі порівняння, що лежить в основі вислову (наприклад, *von etwas so viel verstehen wie die Kuh vom Sonntag* (вульг.): порівняння людини з коровою має грубе забарвлення).

Зіставлення німецьких і українських фразеологізмів семантичного поля “мислення” показало, що ці одиниці утворюють опозиції на позначення позитивних і негативних характеристик, причому в обох мовах спостерігається відчутна асиметрія у бік негативних значень (для позначення позитивних характеристик – 34 одиниці у німецькій мові, 25 одиниць в українській мові, для позначення негативних характеристик – 213 одиниць у німецькій мові, 55 одиниць в українській мові).

Семантична диференціація ідеографічних синонімів відбувається таким чином:

І Бути розумним:

1. Бути розумним, кмітливим, тямущим:

не в тім'я (не в потилицю) битий, голова не половою (не соломною, не клоччям) набита, розумна (твереза) голова, мати кебету (жарт., рідко), голова варить, голова є, голова на плечах, мати голову на плечах, мати розум, держати розум – ein gescheites Haus sein, viel

(allerhand, etwas) auf dem Kasten haben, ein kluger Kopf sein, Grütze im Kopf haben, einen klaren Kopf, einen klaren Verstandskasten haben.

2. Бути дуже розумним, здібним, обдарованим:

золота голова, світла (ясна) голова, золотий лоб, повний лоб, макітра розуму (в кого-н.) (жарт.) – ein großes Geist sein, ein heller Kopf (ein helles Köpfchen) sein, ein gelehrtes Haus sein, eine große Leuchte sein, ein großes Licht sein (рідко), im kleinen Finger haben, was andere (die anderen) nicht im Kopf haben, mehr Verstand im kleinen Finger haben, als die anderen im Kopf haben.

3. Нормально мислити:

казанок (баняк / макітра) варить; є лій у голові, мати олію (лій, смалець, (діал.) олій) в голові (рідко) під чубом) (жарт.).

4. Добре думати, міркувати:

мозком ворушити (поворухнути); повертати розумом – seinen ganzen Verstand zusammennehmen.

5. Здатний добре і швидко міркувати:

бистрий на розум, з головою; einen raschen Kopf haben.

6. Хто-небудь став розумний, почав правильно мислити, діяти:

Бог розуму послав.

7. Зрозуміти, добре усвідомити що-небудь:

взяти в толк (що-небудь, рідко).

8. Нарешті зрозуміти що-небудь:

es (das, etwas) (endlich) gefressen haben, etwas (es, das) intus haben, bei j-m fällt der Groschen (endlich), bei j-m hat es geschakelt.

9. Зрозуміти що-небудь, мати ідею:

bei j-m funkt es, bei j-m klingelt es (рідко), bei j-m hat es gezündet, bei j-m hat der Funke(n) überggesprungen.

10. Усвідомлювати, осягати зміст, значення чого-небудь самостійно, без сторонньої допомоги:

доходить своїм (власним) розумом до чого.

11. Бути далекоглядним, прозорливим:

бачити далеко.

II Мати проблеми з розумовими здібностями:

1. Не відзначатися неабиякими здібностями, розумом тощо:

зірок з неба не хапати (не хватати, не знімати) – keine große Leuchte sein, kein gutes Licht sein, kein (großes) Kirchenlicht sein.

2. Бути некмітливим, нетямущим:

нерозумна (ялова) голова; порожня (пуста) голова (зневажл.),

пустий лоб (зневажл.), дурна голова (лайл.), без голови, без царя в голові, лобом неширокий, мати порожню макітру, мідний лоб (мідяне чоло) (ірон.), пороху не вигадас, бідний (не багатий) на розум – das (Schieß)pulver nicht gerade erfunden haben, die Weisheit (die Intelligenz) nicht gerade mit (Schaum)löffeln gefressen haben, aus Dummsdorf sein.

3. Бути розумово обмеженим, не могли правильно мислити, діяти:

битий у тім'я, умом убогий, голова половою (соломою, клоччям) набита, осяче вухо (осячі вуха) (лайл.), не мати (третьої / дев'ятої) клепки в голові, не при розумі, не повно розуму, Бог розуму не дав, Бог розумом зобидив – Stroh im Kopf haben, ein Strohkopf sein, ein Hohlkopf sein, eine dumme (doofe, hohle, taube) Nuss sein, einen hohlen Schädel haben, für keine zwei Pfennige Verstand haben, j-d kann nicht bis drei (fünf, zehn) zählen; du bist wohl von allen guten Geistern verlassen?, du bist wohl ganz (ganz und gar) von Gott verlassen?, du bist wohl von allen Göttern verlassen?

4. Бути розумово обмеженим, тупим:

дубова голова, слабка (слаба) голова, набитий (битий, непоправний, безнадійний, заплішений) дурень (грубо) – mit Dummheit geschlagen sein, dumm geboren sein und nichts dazugelernt haben, dumm geboren und dumm geblieben sein (рідко), so dumm wie Bohnenstroh (wie die Nacht) sein, dumm (dämlich) wie Schieferscheiße sein (грубо), vor Dummheit brüllen (brummen, schreien), dümmel sein als die Polizei erlaubt, (so) dumm wie ein Bock sein; wenn Dummheit weh täte, würde j-d den ganzen Tag schreien.

5. У кого-небудь не все гаразд з розумовими здібностями:

жуки в голові, не всі вдома, нема клепки, нема кебети, нема царя у голові, розсохлися клепки – einen Knall haben, einen Sonnenstich haben, nicht ganz dicht sein, nicht alle Tassen im Schrank haben, (sie) nicht alle auf dem Christbaum haben, einen kleinen Dachschaden haben, (sie) nicht alle beisammen haben, bei j-m ist eine Schraube locker (los).

6. Бути некмітливою, нерозторопною, неухажною людиною:

капустяна (куряча) голова (зневажл.), садова голова (зневажл.).

7. Утрачати ясність думки, здатність виразно сприймати все навколишнє:

голова туманіє (туманиться, чманіє), думки колесом закрутилися (заходили) (у голові) чийї, думки стрибають (застрибали) у голові.

8. Виявляти нездатність обдуманно діяти, поводитися (переважно у складній ситуації):

втрачати (губити, тратити) голову – *den Kopf verlieren*;
втрачати (тратити) розум (глузд) (“переставати нормально мислити,
поводитися, ставати божевільним”) – *den Verstand verlieren*.

9. Бути тугодумом, повільно міркувати:

langsam (spät, nicht richtig) schalten, eine lange Leitung haben, schwer von Kapee sein, bei j-m fällt der Groschen langsam (pfennigweise), er sitzt auf der Leitung, schwer (langsam) von Begriff sein.

10. Втратити здатність правильно, розсудливо мислити, діяти, втратити самоконтроль, не стримувати себе:

Бог (Господь) розум відібрав (відняв, забрав).

11. Від старості втратити здатність розумно мислити, позбутися розуму:

вижити (виживати) з розуму (з ума) – den Verstand verlieren.

12. Бути легковажним, несерйозним:

вітер у голові (грає, віє, свище, посвистує), горобці цвірінькають у голові;

- бути легковажним, безтурботним:

зайчики в голові стрибають (у кого-небудь).

13. Зовсім нічого не розуміти:

ні в уха ні рила (не розуміти, не тямити), ні в зуб; ні бе, ні ме; ні бельмеса, ні бум-бум – keinen (nicht einen) Deut verstehen von etwas; nicht die Bohne von etwas verstehen (begreifen); keine blasse (nicht die blasseste; nicht die mindeste) Ahnung von etwas; keinen blauen Dunst haben von etwas; (immer) nur Bahnhof verstehen; sich keinen Vers (mehr) auf etwas machen können.

14. Не могли усвідомити, зрозуміти, збагнути що-небудь:

(i) не береться (до) голови (в кого, кому і без додатка); не вкладається в голові – j-m nicht in den Kopf wollen, j-m nicht in den Sinn wollen;

- бути незрозумілим для кого-небудь:

über j-s Horizont gehen, j-s Horizont übersteigen, über j-s Verstand gehen, über j-s Verstandskasten gehen.

15. Не сприйматися, не запам'ятовуватися:

не йде в голову – j-m nicht in den Kopf wollen.

16. Забуватися:

вилітати (вискакувати) з голови (з пам'яті) – etwas fällt j-m aus dem Kopf.

17. Зовсім не розбиратися в чому-небудь:

як (мов, ніби) баран в аптеці (розбиратися, розумітися) (ірон.) – *einen Quark von etwas verstehen* (вульг.), *von etwas so viel verstehen wie die Kuh vom Sonntag* (вульг.), *von etwas so viel verstehen wie der Ochs vom Klavierspielen* (вульг.), *von etwas so viel verstehen wie der Esel vom Lautenschlagen* (вульг.), *von etwas so viel verstehen wie der Hahn vom Eierlegen* (вульг.).

18. Не розуміючи, спантеличено, здивовано дивитися:

як (мов, ніби) баран (козел) на нові ворота (дивитися, випіщатися, втелюючися) (зневажл.) – *dastehen (ein Gesicht machen, dreinschauen) wie eine Gans, wenn's blitzt; dastehen (ein Gesicht machen) wie eine Kuh, wenn's donnert; gucken (dreinschauen, j-n angucken, j-n anstarren) wie ein Auto; dumm (dämlich, blöd) aus dem Anzug (aus der Wäsche) gucken; Augen machen (dreinschauen, glotzen) wie ein gestochenes Kalb* (вульг.).

19. Бути недалекоглядним:

не бачити далі свого носа – *nicht weiter sehen als seine Nase reicht; nicht über den Tellerrand hinausgucken (können); j-s Gesichtskreis (Verständnis, Horizont, Begriffsvermögen) geht nicht über seine (die eigene) Nase hinaus*.

Як видно з прикладів, більшість груп фразеологізмів, що входять до семантичного поля “мислення”, включають як українські, так і німецькі одиниці. Особливістю цього поля є наявність досить великої кількості абсолютних синонімів для позначення певних характеристик. Отже, перекладач має змогу вибирати найприйнятніший у конкретній ситуації відповідник. З іншого боку, наявні також групи, представлені лише українськими або німецькими одиницями. Відтворення таких одиниць при перекладі призводить до різноманітних втрат. Так, українське *вижити з розуму* можна перекласти за допомогою *den Verstand verlieren*. Проте німецький фразеологізм означає “втратити розум”, сема “від старості” втрачається. При відтворенні фразеологізмів *капустяна (куряча) голова, садова голова* за допомогою *Dummkopf* втрачається експресивність, образність, не відтворюється сема “неуважний”. Для відтворення семи “процесуальність” фразеологізмів *langsam einschalten, eine lange Leitung haben* можна було б вжити *макітра (казанок) погано варить (не варить)*. Проте в жодному фразеологічному словнику української мови вони не зафіксовані. Отже, такі одиниці можуть виступати лише як оказіональні відповідники, утворені від узуальних одиниць *макітра (казанок) варить*.

У деяких фразеологічних відповідників спостерігається різний обсяг значення (наприклад, *j-m nicht in den Kopf wollen* – 1. *не йде в голову* (“не запам’ятовується”); 2. *не вкладається в голову* (“не можна усвідомити, збагнути”).

Що стосується стилістичного забарвлення, то більшість фразеологізмів семантичного поля “мислення” в обох мовах належать до розмовного стилю. У деяких групах наявні синоніми, позначені ремаркою “грубо”, “вульгарне”, “жартівливе”. Для окремих міжмовних відповідників, в основі яких лежать подібні образи, простежується невідповідність у віднесенні до певного стилістичного рівня. Так, українське *як баран в аптеці (розбиратися)* містить ремарку “іронічно”, в той час як його німецькі відповідники *von etwas so viel verstehen wie die Kuh vom Sonntag, von etwas so viel verstehen wie der Ochs vom Klavierspielen* та ін. вважаються вульгарними. Тут слід зазначити, що позиція німецьких лексикографів видається правильнішою. Порівняння людини з такими тваринами, як корова, бугай, баран, завжди було образливим. Отже, український вислів варто вважати принаймні розмовним фамільярним.

Аналіз семантичних моделей показав, що в основі образного переосмислення можуть лежати як однакові, так і різні концептуальні метафори.

Так, в етносвідомості обох народів предикати мисленнєвої дії, пам’яті є функціональними властивостями соматизму *голова (Kopf)*. Причому простежуються різні моделі фразотворення:

○ “голова” + означальний прикметник (наприклад, *золота голова, ясна голова – ein heller Kopf*);

○ наявність або відсутність чогось у голові (наприклад, *голова половою набита – Stroh im Kopf haben; нема царя в голові*).

Цікаво, що один образ може викликати різні асоціації (наприклад, *Grütze im Kopf haben* – “бути розумним, кмітливим”, *каша в голові* – “плутанина в думках”). В українській етносвідомості вмістилищем розуму також може бути лоб (наприклад, *мідний лоб (мідне чоло), лобом неширокий*). У німецькій етносвідомості *Stirn* (лоб) асоціюється з нахабством, зухвалістю, настирливістю (наприклад, *die Stirn haben (etw. zu tun)* – “мати нахабство, зухвалість щось зробити”), *mit eiserner Stirn* – “уперто, настирливо”).

○ У обох народів розум асоціюється зі світлом (наприклад, *eine große Leuchte sein, keine große Leuchte sein, голова туманіє, мати олію в*

голові).

○ Голова може асоціюватися з посудом (наприклад, *розуму макітра, казанок (макітра) варить*) або з плодами, меблями, дахом (наприклад, *hohle (taube) Nuss sein, nicht alle Tassen im Schrank haben; einen Dachschaden haben*).

○ Проблеми з розумовими здібностями асоціюються з відсутністю когось у когось (наприклад, *не всі вдома – (sie) nicht alle beisammen haben*).

○ Відсутність розуму може бути наслідком того, що Бог його відібрав або взагалі залишив людину (наприклад, *Бог розумом зобидив, Бог розум відібрав, du bist wohl ganz (ganz und gar) von Gott verlassen?, du bist wohl von allen Göttern verlassen?*)

○ Нездатність розібратися в чому-небудь репрезентується порівнянням з деякими тваринами, що не орієнтуються у певних сферах (наприклад, *як баран в антеці (розбиратися) – von etwas so viel verstehen wie der Hahn vom Eierlegen*).

Загалом у німецькій етносвідомості нерозумність приписується багатьом тваринам (наприклад, *ein ausgemachter Esel sein, ein ausgemachtes Schaf sein, das größte Kamel auf Gottes Erdboden sein* (вульг.), *ein dummes Huhn sein* (про жінок), *eine dumme Gans sein, eine dumme Ziege sein, aber auch ein Hirn wie ein Spatz haben*). Для українців характерні лише порівняння *дурний як баран, дурна гуска. Куряча голова* означає не лише некмітливу, а й неуважну людину. Віслюк - це символ упертості (щоправда для німців таке порівняння також характерне). Якщо у кого-небудь *горобці цвірінькають у голові*, то це людина нерозумна, легковажна. Коза ж для українців – символ в'їдливості, вредності, нерозумності [18:296]. Нерозумність кози лягла в основу приказки *Великий, як лоза, а дурний, як коза* [18:207].

○ Нездатність швидко мислити викликала у німців асоціацію з неналежним функціонуванням різних приладів (наприклад, *bei j-m fällt der Groschen langsam, eine lange Leitung haben, auf der Leitung stehen*). В основі останніх двох прикладів лежить уявлення про те, що довгий телефонний дріт чутливий до перешкод, що ускладнюють спілкування [7:104].

Підбиваючи підсумки, варто зауважити, що когнітивно-ономасіологічний аналіз фразеологізмів свідчить про те, що семантичний простір проаналізованого поля неоднаково покривається фразеологізмами: деякі характеристики знаходять фразеологічне

вираження в обох мовах, деякі – лише в одній. Чимала кількість фразеологізмів утворюються в обох мовах за схожими моделями, проте в основі метафоричного переносу можуть лежати як подібні, так і різні образи, причому інколи один образ викликає різні асоціації.

Загалом когнітивно-ономасіологічний аналіз фразеологізмів двох мов дає змогу зіставити етнічні стереотипи, що лягли в основу оцінних характеристик, виявити спільне й відмінне в етнічній свідомості різних народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Потебня А. А.* Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.
2. *Жайворонок В. В.* Українська етнолінгвістика: Нариси : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Віталій Вікторович Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
3. *Селіванова О. О.* Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : [монографія] / Олена Олександрівна Селіванова. – К. –Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
4. *Kühnert H.* Die Rolle des Bildverständnisses bei Phraseologismen im Fremdsprachenunterricht für Fortgeschrittene / Helmut Kühnert // *Deutsch als Fremdsprache.* – 1985. – № 4, Jg. 22. – S. 223–227.
5. *Сучасна українська мова : [підручник]* / [О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.]. – К. : Либідь, 1997. – С. 90–102.

ДОВІДНИКИ

6. *Duden.* – Bd. 11 : Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten / Wörterbuch der deutschen Idiomatik / Hrsg. und bearb. von Günter Drosdowski und Werner Scholze-Stubenrecht. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich : Dudenverlag, 1992. – 864 S.
7. *Duden.* Redensarten : Herkunft und Bedeutung / Red. Bearb. von Dr. Sylvia Schmitt-Ackermann. – [2., überarb. und erg. Aufl.]. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich : Dudenverlag, 2007. – 335 S.
8. *Synonymwörterbuch* der deutschen Redensarten / Hrsg. von Hans Schemann. – Stuttgart, Dresden : Klett Verlag, 1992. – 428 S.
9. *Agricola E.* Wörter und Wendungen: Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch / Erhard Agricola. – Leipzig : VEB Bibliographisches Institut, 1972. – 792 S.
10. *Duden.* – Bd. 10. : Bedeutungswörterbuch. – [3., neu bearb. und erweiterte Aufl.]. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich : Dudenverlag, 2002. – 1103 S.
11. *Wahrig G.* Deutsches Wörterbuch / Gerhard Wahrig. – [Völlig überarbeitete Neuausgabe]. – München : Mosaik Verlag, 1987. – 1493 S.
12. *Synonymwörterbuch.* Sinnverwandte Ausdrücke der deutschen Sprache / Hrsg. von Herbert Görner und Günter Kempcke. – Wiesbaden : Drei Lilien Verlag, 1987. – 643 S.
13. *Фразеологічний словник української мови : [в 2-х кн.]* / [укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.]. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 1 – 528 с.
14. *Фразеологічний словник української мови : [в 2-х кн.]* / [укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.]. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 2. – С. 529–980.
15. *Словник фразеологічних антонімів української мови* / укл. В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. – К. : Довіра, 2001. – 284 с.
16. *Словник фразеологічних синонімів* / укл. М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. – К. : Радянська школа, 1988. – 200 с.
17. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / укл. і голов. ред. В. Г. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.
18. *Жайворонок В. В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник / Віталій Вікторович Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.